

Elm tariximizə dəyərli töhfə

Kimya sahəsində kifayət qədər uğurlar əldə etmiş həmkarım bir neçə fərqli sahədə fəaliyyət göstərir və nailiyyətləri də göz qabağındadır. Onlardan biri haqda söhbət açmaq istəyirəm. Söyləmək istədiyim hadisə sıradan deyil, odur ki, fikrimcə, lap mənbəyindən başlamaq düzgün olardı.

6-cı sınıfdan onlara tədris edilən fizika fənni dərslərində qanunlar, tənlilik verilən paraqraflarda onları kəşf etmiş alimlərin adı və soyadı, doğum və dünyasını dəyişmə illəri, kiçiklik şəkli verilir. Yeniyyətə düşür ki, eger belədirsə, deməli, alim dəyərli iş görmüşdür. Mütaliəni xoşlayan yeniyyətə həmin alimlər haqda kitablar, məqalələr axtarıb oxuyur. Orada isə alimlər haqda çoxlu maraqlı məlumatlarla rastlaşır. Qarşısında elm aləminin qəhrəmanları, qəhrəmanlıqları açılır. Geniş mənada yeni ələmə daxil olur. Görkəmli şəxslər haqqında kitablar toplanan yeniyyətə Rəsul ailə kitabxanasını həm də alimlərin həyatından, yaradıcılığında bəhs edən kitablarla zənginləşdirir.

Neft və Kimya İnstitutunun ilk kursunda oxuyarkən kimya tarixinə dair kitabda alimlərin adları arasında gözüne "M.B.Xanlarov" görünür. Intuisiya ona deyir ki, bu alim çox güman ki, azərbaycanlıdır. Onun haqqında təhsil aldığı institutun və Bakının kitabxanalarında kitab, məqalə tapa bilmir. Müəllimləri də nəse söyləyə bilmir. Biri isə gəncə onunla maraqlanmamağı məsləhət görür, hətta təhlükəli tərzdə. Bir müddət toxtansa da maraqlı tam sönməyindən qiğıncımları yenidən əldə olurlar. Axtarışlarını davam etdirməkdə bu dəfə qətiyyətli olur.

Genç nə etdi?

Şəhərdəki Xanlarovları tapdı. Kimya elmləri doktoru, professor Anaxanın Xanlarova nələrsə söylədi, texnika elmləri namizədi, dosent Vasid Xanlarov isə həm danışdı, həm də şəkllər verdi. Möhsün bəyin qardaşı Ağa Kərimin nəvəsi fəlsəfə elmləri namizədi, dosent Hafiz Xanlarov da yaxın qohumları haqda tədqiqatçıya nələrsə söylədi, hansısa şəklləri verdi. Bolşeviklər Bakını zəbt etdikdə Möhsün bəyin də içəri Şəhərdəki evini alır və o, gəlib ömrünün sonuna dek qardaşığındadır. Beləliklə, qəhrəmanın qohum-əqrabaları tədqiqatçıya az-az da olsa nələrsə açıqlayır, hansısa şəklləri təqdim edirdi.

Tədqiqatçının Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutuna səfəri isə daha məhsuldar bitdi. Orada Möhsün bəyin Vürsburqdan Bakıya, Real məktəbdə müəllimi olmuş Həsən bəy Zərdabiyyə ünvanladığı beş məktubunu tapdı! Onlarda nə qədər məlumat varmış?! Suretunu çıxarmağa, institutdan kənara

Möhsün bəyin şəkli (T.Əliyeva vermişdir)

aparmağa rəsmən icazə verilməyə de gənc tədqiqatçı bunları bacardı. Onun nə dərəcədə sevinmədiyini təsəvvür etmək çəkin deyil.

Möhsün bəyin öz əli ilə qələmə aldığı məktublarda məlumatlar isə həqiqətən çox idi. Niyə Almaniyaya getməyi, neft emalı üzrə mühəndis- texnoloq ixtisasına yiyələnmək istəyi və səbəbi, universitetdə hansı dərslər keçirdiyi, hansı tanınmış alimlərin ona dərslər keçdiyi, harada yaşadığı, təhsilin və yaşamağın ona neçəyə başa gəldiyi və s. və i.ə. Aydınlaşır ki, o, varlı ailənin övladı imiş. Atası, sahibkar Məhəmməd bəyin evi içəri şəhərdə idi.

Lakin tədqiqatçının heç də bütün ehtimalları, cəhdləri özünü doğrultmurdur. Nəticəsiz bitən təşəbbüslər də baş verirdi. Məsələn, EA-nın Tarix İnstitutunda və Tarix muzeyində nəse üzə çıxmıdı. Möhsün bəyin nəvələrinin ABŞ-da yaşadıklarını eşidəndə onlarla əlaqə yaratmağa cəhdlər göstərdi. ABŞ-da yaşayan Züleyxa xanım Əsədullayeva-Veber (Şəmsi Əsədullayevin nəvəsi) Bakıya gələrkən onunla söhbətəşdi. Züleyxa xanım Möhsün bəyin nəvələrini tanıdığını bildirdi. Rəsul müəllim Möhsün bəy haqda kitabı və şəxsi məktubunu nəvələrinə çardırmağı xahiş etdi. Məktubda onlardan babaları haqda xatirələrini yazmaq, ailədə saxlanılan onun şəkllərini, məktublarını və daha bu kimi nələr göndərmək rica olunurdu, təbii ki, geri qaytarılması şərti ilə. Bunların yazılacağı növbəti kitabla salınacağı bildirildi. Vətənpərvər Züleyxa xanım xahişi məmnuniyyətlə yerinə yetirsə də nəvələrdən cavab gəlmədi. Daha sonra hansısa cəmiyyətdə fəaliyyət göstərdiyindən hərdən ABŞ-a yolu düşən kimyaçı professor Elmira xanım Süleymanovadan (sonra Real Respublikamızın ombudsmanı vəzifəsində çalışdı) eyni xahişi etdi. Təəssüflər olsun ki, yene də əks tərəfdən cavab gəlmədi.

Bəzən nəticəsi müəmmalı qalan hallar da baş verirdi. Möhsün bəyin şəklini ilk dəfə Vasid

müəllim vermişdisə, sonralar daha bir qohumu bunu etdi. Qəhrəmanın doğma bacısı Xeyrenisə xanımın nəvəsi, filologiya elm-leri doktoru, professor Tamuris xanım Əliyeva ikinci şəkli verdi. Lakin şəkllər tamam fərq-

Xalq rəssamı K.Xanlarovun çəkdiyi Möhsün bəyin portreti (V.Xanlarovun verdiyi şəkli əsasında)

li adamlarınkı idi. Tamuris xanım təkidlə deyirdi ki, məhz onun verdiyi şəkli Möhsün bəyinkidir. Hansının Möhsün bəyə məxsus olduğunu təsdiqləyəcək şəxs, qurum təəssüflər olsun ki, tapılmadı. Ortaya çıxmış sual cavabını tapa bilmədi. Lakin belə hallar və digərləri tədqiqatçıni əsla həvəsdən salmırdı. Hall etmək istədiyi problemin mürəkkəbliyini anlayırdı və geriyyə çəkilmək haqda yox, irəliləmək haqda, başladığı işi sona çadırmaq haqda düşünürdü.

Artıq aydın idi ki, Xanlarov azərbaycanlı və həm də tarixi şəxsiyyət olubdur. Bu tarixi şəxs isə kimya sahəsində müasir normlarla, yeni dissertasiya işi yerinə yetirərək əldə etdiyi müsbət nəticələrə görə dissertasiya yazdı, onu elmi şurada uğurla müdafiə etməklə alimlik adını almış ilk azərbaycanlı olmuşdur.

Möhsün bəy Məhəmməd bəy oğlu Xanlarov Almaniyada iki universitetdə kimya və texnologiya üzrə təhsil alıb, üçüncüsündə ona alimlik dərəcəsi verilib. Digər maraqlı məqam isə o idi ki, Möhsün bəy haqqında, hətta, bizim ailəmizin və Elmlər Akademiyamızın rəhbərliyinin belə məlumatı yox idi.

Tədqiqatçı növbəti mənbə ocaqları kimi arxivləri hədəfə götürdü. Bu isə çox uğurlu, məhsuldar seçim idi. Oradakı qovluqlar sözün əsl mənasında dəyərli mənbələr xəzinəsi imiş. Möhsünün Bakıdakı rus gimnaziyasında, Real məktəbində oxuması, hansı fənləri öyrənməsi, aldığı qiymətlərin cədvəli, habelə Həsən bəy Zərdabinin ona dərslər deməsi, tanış olduğu gələcəyin dramaturqu Nəcəf bəy Vəzirovun ondan yuxarı sınıfta oxuması, daha nələr üzə çıxdı.

Deməli, tədqiqatçı qəhrəmanı haqqında uğurla axtarışlar aparmasından ötrü düzgün yol tutub, bu yol daşlı-kəsəklili olsa belə. Odur ki, bu yolla da davam etdirməlidir.

Axtarışlar davam etdikcə yavaş-yavaş hansısa yeni sənədlər tapılır, söhbətlər dinlənir, baş vermiş hadisələr üzə çıxır və nəticədə düyünlər də açılırdı. "M.B. Xanlarov"dakı B hərfi gözənilirdiyi kimi heç də onun atasının adının ilk hərfi deyilmiş, bəy sözünün baş hərfi imiş. Ona "Möhsün bəy" deyər müraciət

Rəxşanlı Strasburq Milli və Universitet Kitabxanası arxivinin kserosurat otağında Möhsün bəyin dissertasiyasının surətini çıxarkən

edilmiş. İnstitut müəlliminin tələbə Rəsulu qorxutmuş da təsadüfi deyilmiş. Sovet dövründə zavod, fabrik, neft mədənləri, böyük torpaq sahiblərinə kapitalist kimi, camaatı talan ələyənlər kimi, başqa sözlə əsl xalq düşməni kimi baxılırdı. Onun atası neft mədənlərinin və böyük torpaqların sahibi idi. Qayınatası Hacı Zeynalabdin Tağıyev həmçinin, ən varlı şəxslərdən idi. Odur ki, iki belə şəxsin oğlu və kürəkəni ilə maraqlanmaq xoş olmayan nəticələrə bilirdi.

Artıq tədqiqatçı tarixi şəxsiyyətimiz haqda kifayət qədər sənədlərə malik idi. Bir fikrə düşür. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının prezidenti akademik Eldar Salayev ilə şəxsi tanışlığından istifadə edir, onunla görüşür, Xanlarov haqqında məlumatlandırır. Salayev belə kabinetdə oturmağına baxmayaraq bu şəxs haqqında eşitmədiyini söyləyir. Tədqiqatçıdan eşitdiklərinə qarşı təəccüb və inamsızlıq nümayiş etdirir. Cavabında ondan belə sözlər eşidir: "Hörmətli Eldar müəllim, siz onun haqqında bilmirsiniz, ona görə ki, burada əyləşirsiniz, mənə bilərəm, ona görə ki, arxivlərdə eşləniyəm". Tədqiqatçı əldə etdiyi Xanlarovun Həsən bəy Zərdabiyyə gəndirdiyi məktubların surətini və daha nələrsə Salayevə göstərir. Prezident məmnun qalır. Belə oldıqda Rəsul müəllim bizim elm tariximizin sistemsiz və zəif tədqiq edildiyini, işin fəallaşdırıl-

ması məqsədiylə Akademiyamızın nəzdində Elm Tarixi İnstitutu yaradılması fikrini irəli sürür. Eldar müəllim bunu bəyənir. Rəsul müəllimin isə, dilinə gətirməsə də, gözələdiyi baş vermirdi. Xanlarova bağlı axtarışda ona dəstək vermək haqda bir kəlmə də deyilmirdi. Lakin Akademiya prezidenti yeni institutun yaradılmasına çalışsa da nəticəsiz qalır.

Rəsul Rəxşanlı alimimiz haqqında nələrsə əldə etmək xatirəni imkan daxilində olan hər şeyə el atmaqdan çəkinmirdi. Böyük çətinliklərlə əldə edilmiş hər hansı kiçik müsbət nəticə onun qəlbəncinə səbəb olurdu. Eşidəndə ki, H.Z.Tağıyevin kiçik qızı Sara xanım sağdır, onunla bir neçə dəfə görüşür. Möhsün bəy, ailəsi, onun böyük bacısı ilə evlənməsi və fəaliyyəti, övladları haqda soruşur, cavablar alır. Lakin bununla heç də tədqiq-

Möhsün bəy haqqında kitabla görə Rəxşanlı "Humay" Milli mükafatı alarkən

atçı bu işə nöqtə qoymadı. Axtarışlarını davam etdirdi, həm də yalnız Azərbaycanda deyil, eza-miyyətdə olduğu şəhərlərdə də. Tək başına, öz şəxsi vəsaiti hesabına, işdənənar vaxtlarda, istirahət və bayram günlərində. Çünki bu istiqamətdəki çalışmaları onun rəsmən işçi planlarına salınmırdı, maliyyələşdirilmirdi.

Tədqiqatçı eşitdi ki, xalq rəssamı Kamil Xanlarov da qəhrəmanı el eyni soydandır, onunla emalatxanasında görüşüb söhbətəşir. Rəssam bu fikri təsdiqləyə de Möhsün bəylə bağlı nəse söyləyə bilmirdi. Belə olduqda, Rəsul müəllim ortaya yeni fikir atır. İlk alimimizin portreti çəkilsəydi, Elmlər Akademiyamızın Reyaset Heyətinin divarında digər alimlərimizin portretləri arasında özünə layiqli yer alardı. Fikri rəssam bəyənir. Növbəti görüşdə ona məhz Vasid Xanlarovdan alınmış şəkli verir. Rəssam şəkli görə portreti yaxşı çəkə de bu əsər nezerdə tutulmuş guşədə özünə yer tapa bilmədi. Əlbəttə, təəssüflər olsun.

(Ardı var)

Eldar MƏMMƏDBƏYLİ,
kimya elmləri doktoru,
professor